

Η αρχιτεκτονική υπό το πρίσμα της πολιτισμικής ιστορίας

Από την ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΡΑΖΙΔΑΚΗ

Ο Έρβιν Πανόφσκυ (1892-1968), διακεκριμένος ιστορικός και θεωρητικός της τέχνης, έγινε ευρύτερα γνωστός κυρίως για το έργο του πάνω στη μεσαιωνική και την αναγεννησιακή τέχνη αλλά και για τη συνεισφορά του στην εικονολογία. Στη μικρή, κλασική μελέτη του, που δημοσιεύεται στη σειρά *Minima* του MIET, προσεγγίζει το φαινόμενο της γοθτικής αρχιτεκτονικής με έναν δημιουργικό τρόπο που επιτρέπει έναν γόνιμο διάλογο ανάμεσα στη φιλοσοφία και την ιστορία της τέχνης. [TBJ]

Erwin Panofsky, *Γοθική αρχιτεκτονική και σχολαστικισμός*, μετάφραση από τα αγγλικά: Σάββας Κονταράτος, *Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*, Αθήνα 2018, 160 σελ.

Η μελέτη του Έρβιν Πανόφσκυ, *Γοθική αρχιτεκτονική και σχολαστικισμός*, σε μετάφραση Σάββα Κονταράτου είναι ο πιο πρόσφατος τίτλος της σειράς *minima* των εκδόσεων του Μορφωτικού Ιδρύματος **Εθνικής Τραπέζης**. Το κείμενο του Πανόφσκυ προσφέρεται στον Έλληνα αναγνώστη με τις απαραίτητες για την κατανόησή του εικόνες που περιλαμβάνει και η αρχική έκδοση, καθώς και δύο εξαιρετικά χρήσιμες προσθήκες. Η πρώτη είναι το γλωσσάρι ξένων όρων και φράσεων που υποστηρίζουν την, κατά τη γνώμη μου, πολύ σοφή απόφαση να μην ομογενοποιηθεί ο λόγος του Πανόφσκυ, αλλά να διατηρηθεί στο ελληνικό κείμενο το πλήθος ξενόγλωσσων εκφράσεων, χαρακτηριστικών για το λόγο ενός καλλιεργημένου λογίου του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Η δεύτερη είναι το γλωσσάρι αρχιτεκτονικών όρων, εξαιρετικά χρήσιμο για τους αναγνώστες εκείνους που δεν προέρχονται από το χώρο της αρχιτεκτονικής ή της ιστορίας της τέχνης. Πλαισιωμένη κατ' αυτόν τον τρόπο, η μετάφραση του Κονταράτου, ακριβής και στρωτή, καθιστά προσβάσιμο στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό ένα σύνθετο και ταυτόχρονα πολύ γοητευτικό κείμενο - σταθμό της ιστορίας της τέχνης και της πολιτισμικής ιστορίας.

ΜΙΑ ΕΠΙΔΡΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΞΗ

Πρόκειται για το κείμενο μιας διάλεξης που εκφώνησε ο Πανόφσκυ στο Saint Vincent College της Pennsylvania το 1948. Η δημοσίευση της μελέτης αυτής το 1951 είχε μεγάλη απήχηση, όπως δείχνουν οι πολυάριθμες βιβλιοκρισίες, επα-

Ο καθεδρικός ναός της Nôtre Dame στην Αμιένη, το 1852.

νεκδόσεις και μεταφράσεις της σε διάφορες γλώσσες (το 1981 στη γαλλική, το 1986 στην ιταλική, το 1989 στη γερμανική, το 2007 στην ισπανική— και τώρα, το 2018, χάρη στο **MIET**, και στην ελληνική). Άλλωστε, η συζήτηση γύρω από τις βασικές θέσεις που διατυπώνει ο Πανόφσκυ στην μελέτη του αυτή δεν έχει παύσει ως σήμερα και, παρά τις επί μέρους επιφυλάξεις και διαφωνίες, μπορεί κανείς

να πει ότι δεν υπάρχει μελέτη για τη γοθτική αρχιτεκτονική τα τελευταία σχεδόν εβδομήντα χρόνια που να μην έχει λάβει υπ' όψη της αυτές τις περίπου 60 σελίδες.¹

Η πρόκληση της μελέτης ωστόσο δεν περιορίζεται στον χώρο της αρχιτεκτονικής ή της ιστορίας της τέχνης: η σύζευξη φιλοσοφίας και ιστορίας της τέχνης που επιχειρεί ο Πανόφσκυ επιτρέπει τη συζήτηση της μελέτης αυτής στο πλαίσιο της

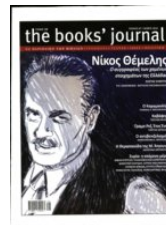
σημειωτικής και του στρουκτουραλισμού, της φιλοσοφίας, της ιστορίας των ιδεών και των πολιτισμικών σπουδών.

Η ιδέα της σύζευξης της γοθτικής αρχιτεκτονικής και του σχολαστικισμού (αυτή η «πρόκληση του θετικισμού» όπως την αποκαλεί ο Πιερ Μπουρντιέ προλογίζοντας τη γαλλική έκδοση) προϋπάρχει της μελέτης του Πανόφσκυ: την έχει εκφράσει ο αρχιτέκτονας και καθηγητής της αρχιτεκτονικής Γκότφριτ Ζέμπερ (Gottfried Semper) το 1860 και ο ιστορικός της τέχνης Τσαρλς Μόρεϋ (Charles Morey) το 1942. Ωστόσο, η μελέτη του Πανόφσκυ συστηματοποιεί την ιδέα αυτή σε ένα κείμενο που διακρίνεται για τη συνοχή του επιχειρήματος και τη σφαιρικότητα της προσέγγισης και το οποίο αναδεικνύει αναλογίες μεταξύ της πολιτισμικής και της καλλιτεχνικής πράξης.

Αφετηρία της σκέψης του Πανόφσκυ είναι η αντίληψη της ύπαρξης διακριτών περιόδων, όχι με την έννοια των ιστοριογραφικών κατασκευών, αλλά ως αυθεντικών ιδεών ενότητας. Η εσωτερική συνοχή μιας τέτοιας περιόδου αναδεικνύεται από την ύπαρξη αναλογιών μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών φαινομένων. Υπό αυτή την έννοια συνδέει ο συγγραφέας την γοθτική αρχιτεκτονική με τον σχολαστικισμό, μια αναλογία που υποστηρίζεται από τη χρονική και τοπική σύμπτωση, όπως εξήγηε, η οποία οδήγησε άλλωστε σε μια ανάλογη περιοδοποίηση στην ιστορία της φιλοσοφίας και της τέχνης.

Ο Πανόφσκυ εστιάζει, λοιπόν, στην περίοδο του υψηλού μεσαίωνα και σε μια περιοχή ακτίνας 150 χιλιομέτρων με επίκεντρο το Παρίσι. Εδώ αναπτύσσεται και από εδώ εξαπλώνεται ο σχολαστικισμός και η γοθτική αρχιτεκτονική αντίστοιχα

Henri le Secq / National Galleries of Scotland

για να φτάσουν στο απόγειό τους τον 13ο αιώνα. Ο στόχος του όμως είναι να δείξει ότι πέρα από τη σύμπτωση αυτή της «εκπληκτικής συγχρονικής εξέλιξης», υπάρχει μια σχέση αιτίου και αιτιατού. Εκκινώντας από την αντίληψη ότι ο σχολαστικισμός είχε το «μονοπώλιο της εκπαίδευσης» διατυπώνει τη θέση ότι διαμόρφωσε έναν τρόπο σκέψης (*mental habit* - «πνευματική έξη») θα το αποδώσει ο Έλληνας μεταφραστής). Η *πνευματική έξη* αυτή καθορίζει τα των γραμμάτων, εξαπλώνεται όμως και σε άλλους τομείς: Σύμφωνα με τον Πανόφσκου, οι αρχιτέκτονες του γοτθικού ρυθμού, των εντυπωσιακών καθεδρικών ναών απορροφούν τον τρόπο σκέψης της εποχής τους, γίνονται υπό αυτήν την έννοια σχολαστικοί, σκέφτονται και δημιουργούν, δηλαδή, σύμφωνα με τις αρχές του σχολαστικισμού.

Ο Πανόφσκου δεν στηρίζει τη θέση του αυτή με χειροπιαστές αποδείξεις: δεν παραθέτει κείμενα των αρχιτεκτόνων που να αποδεικνύουν μια άρθρωση σκέψης και λόγου ανάλογη των σχολαστικών φιλοσόφων. Αντιθέτως, μεταγενέστερες μελέτες έδειξαν ότι τόσο οι μαθηματικές και γεωμετρικές γνώσεις² όσο και η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι αρχιτέκτονες των γοτθικών καθεδρικών ναών³ απέχουν κατά πολύ από τη μαθηματική σκέψη και τη λειτουργία της γλώσσας στο πλαίσιο του σχολαστικισμού.

Οπότε είναι εσφαλμένη η βασική υπόθεση εργασίας της μελέτης αυτής; Ο Πανόφσκου δεν προσπαθεί να τεκμηριώσει μια απειθείας επιρροή του σχολαστικισμού στην αρχιτεκτονική, αλλά εισάγει ένα *tertium comparationis*: ανάγει δηλαδή τόσο το σχολαστικισμό όσο και τη γοτθική αρχιτεκτονική σε έναν κοινό τρόπο λειτουργίας (*modus operandi*), τα επιτεύγματα του οποίου –κείμενα και μνημεία– είναι αφ' ενός τα γραπτά των σχολαστικών φιλοσόφων, αφ' ετέρου τα κτίρια της γοτθικής αρχιτεκτονικής. Επιλέγει λοιπόν τη σχολαστική σύνοψη (*Summa*) ως εξέχον δείγμα αυτού του τρόπου λειτουργίας, παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της και αναλύει υπό αυτή την οπτική γωνία τον γοτθικό καθεδρικό ναό, ως εξέχον δείγμα του συγκεκριμένου ρυθμού.

Ο τρόπος λειτουργίας των σχολαστικών φιλοσόφων βασίζεται σε έναν τρόπο ύπαρξης (*modus essendi*), ο οποίος προκύπτει από το καθοριστικό για το σχολαστικισμό αίτημα της εξήγησης ή διασάφησης (την αρχή του *manifestare*): την ανάγκη δηλα-

Aegleio Jewitsh. Voice from Germany

Ο Έρβιν Πανόφσκου.

δή να καταστεί χειροπιαστή έκδηλη η ευταξία και η λογική της σκέψης. Ο Πανόφσκου φέρει πληθώρα παραδειγμάτων που τεκμηριώνουν την υιοθέτηση του αιτήματος της διασάφησης ως ρυθμιστικής αρχής και σε άλλες εκφάνσεις του πολιτισμού της εποχής:

Δεν είναι να απορεί κανείς λοιπόν που μια νοοτροπία η οποία θεωρούσε αναγκαίο να κάνει την πίστη «σαφέστερη» προσφεύγοντας στη φαντασία ένοιθε επίσης ότι όφειλε να κάνει τη φαντασία «σαφέστερη» προσφεύγοντας στις αισθήσεις. (42)

Περνώντας από τις σχολαστικές πραγματείες στη λογοτεχνία, στη μουσική και στις εικαστικές τέχνες, ο Πανόφσκου τεκμηριώνει το συλλογισμό του για να καταλήξει στην αρχιτεκτονική, και μάλιστα στους γοτθικούς καθεδρικούς ναούς. Στόχος του είναι να δείξει ότι οι τρεις ρυθμιστικές αρχές που διέπουν τη σχολαστική *summa* –η ολότητα, η επαρκής άρθρωση και η επαρκής αλληλοσυσχέτιση– απαντούν και στον τρόπο κατασκευής των καθεδρικών ναών:

Στην εικονοποιία του, ο καθεδρικός ναός της ώριμης γοτθικής περιόδου επίζητησε να ενσωματώσει το σύνολο της χριστιανικής γνώσης, θεολογικής, ηθικής, φυσικής και ιστορικής, με το καθετί να βρίσκεται τη θέση του και με ό,τι δεν έβρισκε πλέον τη θέση του να απαλείφεται. (46)

Το αποτέλεσμα είναι ένα κτίσμα που επιτρέπει στον παρατηρητή

του να παρακολουθήσει τη διαδικασία της σχολαστικής συλλογιστικής, όπως περιγράφει ο Πανόφσκου σε μια από τις πιο γλαφυρές στιγμές του βιβλίου:

Ένας άνθρωπος διαποτισμένος με την σχολαστική έξη [...] δεν θα μπορούσε να μείνει ικανοποιημένος αν η διάφραση του οικοδομήματος σε διακριτά μέρη δεν του είχε επιτρέψει να ξαναβιώσει τις ίδιες τις διαδικασίες της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, όπως ακριβώς και η διάφραση της *Summa* σε διακριτά μέρη του επέτρεπε να ξαναβιώσει τις ίδιες διαδικασίες του διαλογισμού. Γι' αυτόν, η αρματοσιά από κορμούς, νευρώσεις, αντηρίδες, λίθινα πλέγματα, κορυφώματα και φυτομορφικά άγκιστρα αποτελούσε αυτοανάλυση και αυτοερμηνεία της αρχιτεκτονικής, όπως και το σύνθετες σύστημα από μέρη, διακρίσεις, ερωτήσεις και άρθρα αποτελούσε γι αυτόν αυτοανάλυση και αυτοερμηνεία της λογικής. (56)

ΕΙΚΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Η μελέτη *Γοτθική αρχιτεκτονική και σχολαστικισμός* συγκαταλέγεται στα εικονολογικά κείμενα του Πανόφσκου. Η εικονολογική μέθοδος,⁴ το έργο ζωής του, αποτελεί ακόμη σήμερα μια καταστατική ερμηνευτική μέθοδο στο χώρο της ιστορίας της τέχνης. Στόχος της εικονολογικής ανάλυσης είναι η ερμηνεία του έργου τέχνης μέσω της ένταξής του στον πολιτισμικό ορίζοντα της δημιουργίας του. Εν προκειμένω, η εικονολογική μέθοδος επιτρέπει την ένταξη του γο-

θικού αρχιτεκτονικού ρυθμού στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης, αυτόν του σχολαστικισμού. Ο Πανόφσκου, άλλωστε, σε κανένα σημείο της μελέτης του δεν δηλώνει ότι η προτεινόμενη συσχέτιση με τον σχολαστικισμό εξηγεί κάθε πτυχή ή ότι αποτελεί τη μόνη δυνατή προσέγγιση στο φαινόμενο της γοτθικής αρχιτεκτονικής. Υπόσχομαι όμως, ότι όσοι διαβάσετε την μελέτη αυτή θα δείτε με διαφορετική ματιά τα γοτθικά κτίσματα και θα θιμηθείτε τον Πανόφσκου την επόμενη φορά που θα βρεθείτε στον εντυπωσιακό χώρο ενός γοτθικού καθεδρικού ναού.

Αλλά, ακόμα κι αν δεν προγραμματίζετε κάποιο ταξίδι και δεν σας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η γοτθική αρχιτεκτονική, σας συστήνω το γοητευτικό αυτό κείμενο του Πανόφσκου, ανάλογο των περιφημων μελετών του για τη μελαγχολία⁵ ή του Ντύρε⁶ (τα οποία ευχόμαστε να τα δούμε επίσης σε ελληνικές μεταφράσεις) για να απολαύσετε τον πλούτο γνώσεων και τη «συνθετική διάθεση» του αρχι-εικονολόγου σε πλήρη δράση. ■

1. Βλέπε, για παράδειγμα, τις δημοσιεύσεις των Jean Bony, *French Gothic Architecture of the 12th and the 13th Centuries*, Berkeley, London 1983, Markus König, *Habitus und Rational Choice*, Springer-Verlag 2013, Iris Gniotsdorsch, *Die Grenzen des Sagbaren: philosophische Grundlagen religiöser Kunst*, LIT Verlag Münster 2004, Stefan Schweizer και Jörg Stabenow, *Bauen als Kunst und historische Praxis: Architektur und Stadtraum im Gespräch zwischen Kunstgeschichte und Geschichtswissenschaft*, Wallstein Verlag 2006.
2. Lon Shelby, *The geometrical knowledge of medieval master masons*, *Speculum* 47, 1972, 395-421.
3. Marie Odile Terrenoire, "Villard de Honnecourt" in: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age*. College international, Bd.1, Les homes. Paris 1986, 134.
4. Στα ελληνικά κυκλοφορεί η συλλογή του Ρανόφσκου, *Μελέτες εικονολογίας: Οργανιστικά θέματα στην τέχνη της Αναγέννησης* σε μετάφραση Ανδρέα Παππά, Αθήνα: Νεφέλη, 1991.
5. Raymond Klibansky, Erwin Panofsky, και Fritz Saxl, *Saturn and Melancholy: Studies in the History of Natural Philosophy, Religion, and Art* (1964).
6. Erwin Panofsky, *Das Leben und die Kunst Albrecht Dürers*, 1943.